

ЧИ ОХОПИЛА КРИЗА літературну освіту школярів?

НЕДАЙНОВА Т. Б.

УДК 373.016:82

КРИЗА в економіці, криза в освіті – криза в душах. Сьогоднішні причини цієї кризи маємо зрозуміти, осмислити та намагатися знайти шляхи виходу з неї. На жаль, усі ознаки кризи можна знайти і в літературній освіті школярів, яка є основою гуманітарного розвитку людини, становлення її духовного світу, моральних цінностей. Актуалізація проблеми читання в освіті відбувається на фоні міжнародних досліджень, у яких констатують факт високої оцінки техніки читання в початкових класах та майже повної відсутності інтересу до читання серед старших школярів у більшості розвинутих країн. Однак не тільки вчені-методисти, педагоги, соціологи констатують той факт, що останнім часом учні не читають твори навіть кращих, найвідоміших представників класичної літератури. Діапазон думок варіюється від констатації глибокої кризи читацької культури взагалі до ствердження нової моделі читання в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Відбулися значні зміни в суспільній та моральній атмосфері, вийшов з моди романтизм, дефіцитом є такі поняття, як безкорисливість, милосердя, самопожертва, доброта, патріотизм, великою мірою переосмислені загальнолюдські цінності та ідеали, які містять кращі твори світової літератури, що увійшли до шкільної програми. Сьогодні ми змушені констатувати, що

XXI ст. розпочалося прямим та жорстоким зіткненням цивілізації та варварства. З одного боку, кожна людина може познайомитися з шедеврами мистецтва і класичного, і сучасного, прочитати будь-який твір, знайти текст будь-якої книги, яка сподобалась, обговорити проблеми з людьми, які живуть у різних містах і країнах. З іншого боку, ми постійно стикаємося з байдужістю, крайнім індивідуалізмом, безпринципністю, з актами вандалізму, насильства, вбивств, дивлячись на які холодне кров у жилах. У цих умовах літературна освіта, а ширше – гуманітарна, набуває ролі рятувального кола у вирі сучасних пристрастей, конфліктів, потреб, бажань. У зв'язку із цим актуальність проблеми читання як базового освітнього компонента особистості зростає.

Мета статті – проаналізувати зміни, що відбулися в організації читання школярів в останні роки, і розкрити деякі методичні підходи до вирішення проблеми читання в нових соціокультурних умовах.

Проблемою залучення учнів до читання займалися такі відомі вчені-методисти, як Г. Беленький, Л. Жабницький, І. Збарський, О. Ісаєва, В. Левідов, Л. Мірошніченко та ін., зокрема й іноземні автори Грейвс, Ембіл та ін. У їхніх роботах докладно розглянуто проблеми розвитку читання в процесі літературної освіти, досліджено роль учителя літератури у вихованні школяра-читача, формуванні культури читання.

ПЕДАГОГІКА ШКОЛИ

У сучасній методиці викладання літератури в школі активно розробляють проблеми формування вмінь і навичок аналізу та інтерпретації художнього твору, зокрема оригінального й перекладного тексту, здійснення компаративного, філологічного, культурологічного та інших видів аналізу твору, використання мистецтва на уроках літератури тощо. Проте головним завданням учителя літератури, яку б методичну позицію він не підтримував і які б методики й технології не використовував, є формування особистості учня-читача, його внутрішнього світу, виховання „людини культури”. Розвиваючи почуття й уяву читача-школяра, глибину розуміння змісту художніх творів, вивчення літератури в школі покликане сформувати ціннісні орієнтації учня, його ставлення до світу, своєї країни, праці, сім’ї, до релігії, мистецтва, культури, до власної особистості.

Відомо, що проникнення в глибину змісту того чи того твору, спеціального тексту вимагає від читача наполегливої праці, адже необхідно не лише отримати нову інформацію, а й пережити її, бути готовим до внутрішньої перебудови, зміни, перегляду деяких власних поглядів і позицій. Існуючі сьогодні в школах України такі предмети, як „Українська література”, „Світова література”, інтегрований курс „Література”, вивчають паралельно, утворюючи єдину систему літературної освіти. Усі ці предмети об’єднують насамперед загальні духовно-моральні цінності, світоглядні позиції, методичні підходи до аналізу художнього твору, до створення уроку літератури.

На сторінках предметних журналів „Всесвітня література в сучасній школі”, „Зарубіжна література в школах України”, „Російська словесність в школах України”, „Всесвітня література та культура” не вщухають суперечки про те, яким повинен бути курс літератури загалом і урок літератури зокрема, щоб забезпечити ефективне вирішення завдань прилучення учнів до читання. У центрі уваги перебувають такі проблеми, як шляхи та методи аналізу художнього тексту, аналіз та інтерпре-

тація твору, методика шкільного та вузівського аналізу, методика літератури як наука й мистецтво, проблеми сучасного уроку літератури тощо.

Викладання літератури, безумовно, дуже складний і неоднозначний процес, метою якого є поетапне формування в школярів умінь і навичок аналізу та інтерпретації художнього твору. Основні напрямки роботи вчителя з вивчення курсу літератури в школі визначені в Державних стандартах, програмах і в проєкті Концепції літературної освіти школярів України. У цих документах визначено зміст і етапи літературного розвитку школярів від класу до класу, але з кожним роком стає все більш очевидним, що дитина в процесі шкільного життя проходить свій шлях читача. У когось уже в 5 класі склалися власні читацькі інтереси і своя система читання не лише творів шкільної програми, а й набагато ширше її, а хтось навіть до моменту закінчення школи так і не навчився читати побіжно, не кажучи вже про те, щоб свідомо, творчо або критично. Мабуть, сучасні діти некладаються ні в одну, навіть найбільш тонко розроблену систему навчання. Часом виявляються марними всі спроби педагогів спиратися на закономірності навчання й виховання, коли справа стосується реальних процесів саморозвитку дітей в освіті, зокрема й у процесі читання.

Коли на межі 80 – 90-х рр. перші демократичні ідеї перебудови почали поширюватися у сферу педагогіки, з’явилася особистісно зорієнтована парадигма, разом з нею в побут увійшли нові концепції, що лягли в основу поняття „розуміючої педагогіки” і в роботу вчителів, які шукають альтернативні шляхи в педагогіці та методиці викладання літератури в школі:

- дитина – суб’єкт освіти, у центрі її – реально існуюча дитина та її потенційні можливості (що означало прийняття її такою, якою вона є);

- у вихованні та навчанні важливо спиратися на досвід дитини;

• слід орієнтуватися на індивідуальні здібності, потреби, інтереси, а також права дитини [5, с. 227].

У розробці сучасної методики викладання літератури в школі враховано вікові психологічні особливості в сприйнятті художніх творів і в жанровому, і в проблемно-тематичному плані, надано право вибору текстів для вивчення того чи того письменника, розроблено для кожного класу список творів для позакласного й самостійного читання. У школах з'явилися нові підручники з літератури, зміст і оформлення яких могло б сьогодні посперечатися з будь-яким підручником з літератури радянського періоду. Проте в основі ситуації нестійкого просування в модернізації літературної освіти та вирішенні проблеми читання продовжують залишатися протиріччя, що дозволяють говорити не стільки про кризу в літературній освіті школярів, скільки про необхідність зміни ставлення до цього процесу. Це протиріччя, по-перше між сучасними соціально-культурними вимогами про надання свободи вибору траєкторії літературної освіти, розвитку творчих здібностей кожного школяра і жорсткими вимогами програми до засвоєння текстів художніх творів; по-друге, між марними спробами методики спиратися на розроблені закономірності та принципи вивчення літератури в школі й реальними процесами саморозвитку, самовиховання й самоосвіти учнів; по-третє, між тяжінням педагогічної практики до інновацій у навчанні та вихованні учнів на уроках літератури й численними обмеженнями, що призводить до фактичної несвободи вчителя, який прагне до оновлення змісту та методики викладання.

Ураховуючи ці протиріччя і труднощі, мабуть, необхідно розставити інші акценти в оцінці літературної освіти школярів. Можливо, у центрі уваги слід поставити бажання читати не лише художню літературу, а й наукову, спеціальну, довідкову тощо, яка допомагає людині в її інтелектуальному й моральному становленні, в адаптації до реалій сучас-

ного світу відповідно до поставлених цілей, життєвої позиції, розуміння духовних цінностей. Сьогодні книга не є єдиним джерелом знання. Комп'ютер, мережа Інтернет, телебачення та інші засоби масової інформації значно змінили ситуацію читання у світі. Ніхто не буде сперечатися, доводячи очевидне: книга й читання – кращий засіб виховання й навчання дітей, але реалії такі, що сьогодні можна надати можливість учневі вибирати між читанням друкованої книги, її електронним варіантом і, зрештою, ознайомленням зі змістом за хрестоматією або дайджестом. Можливо, для учнів, які й у десятому класі читають по складах і ніколи не прочитають чотиритомний роман великого Л. Толстого „Війна та мир”, це теж шлях. Інша справа, що вчителю необхідно навчитися працювати і з такими учнями, які не читали текст і, на жаль, не хочуть його читати, оскільки, як зазвичай пояснюють, вони бачили фільм і „знають” зміст або їм достатньо того, що написано в критиці. Але ж таких учнів теж чимало, і це методичній науці враховувати доведеться рано чи пізно.

Проблема читання належить до „вічних” проблем методики викладання літератури в школі. Необхідно враховувати, що народився новий тип читача-школяра, для якого характерне переважаюче прагматичне ставлення до читання, слабко виражена потреба в „серйозному” читанні, віддалення від поезії, низька читацька самостійність. Водночас актуалізується свобода вибору способів осягнення текстів різної природи (технічних, медичних, спеціальних, політичних тощо). Як і раніше, перше місце серед читацьких інтересів посідає пригодницька література, фентезі, детектив тощо. Зауважимо, що сьогодні старшокласники змушені засвоювати певний обсяг літератури, безпосередньо не передбачений шкільною програмою, адже їм часто доводиться готувати доповіді, реферати, творчі роботи, що значною мірою розширює сферу їхнього спілкування з літературою не лише художньої, а й спеціальної. Часто через переваження (адже деяким учням з різних пред-

метів доводиться готувати по 5 – 6 доповідей) відбувається неприйняття читання як такого, навіть його відторгнення.

Сьогодні різко змінюється книжкове середовище, яке оточує дітей. У процесі соціалізації особистості посилюється роль засобів масової інформації. Крім домашньої бібліотеки, учні можуть користуватися відеотекою, фонотекою, нарешті, мережею Інтернет тощо. Телебачення, якому часто учень віддає перевагу замість книги, формує так званих „ледачих” читачів, які вмюють, але не хочуть читати. Змінюється сприйняття друкованого тексту та інформації: воно стає більш фрагментарним, поверхневим, мозаїчним, кліповим. Дітям усе важче стає концентрувати увагу на багатосторінковому тексті (роман, повість), посилюється інтерес до тих жанрів, які поширені на телебаченні (детективи, трилери, кіноромани, фільми жахів).

Учителю сьогодні надано найширші можливості для творчості, але його стримує насамперед небажання учнів читати тексти програмних творів, відсутність літературного середовища для спілкування учнів у школі й поза нею, руйнування традицій сімейного читання. Шлях читача-школяра в період його естетичної та моральної еволюції (а це період саме отрочтва та юності) – від співпереживання до оцінки будь-якого художнього твору, від сюжету до аналізу образів та авторського ставлення до них, від розуміння проблематики та ідейно-художнього змісту до формування особистісного значення тексту. Основним завданням при цьому є актуалізація моральної проблематики твору. Читацька інтерпретація повинна зіставлятися з науковим його тлумаченням і художніми інтерпретаціями тексту в музиці, образотворчому мистецтві, театрі, кіно тощо. Будь-який твір світової літератури вивчають у школі крізь призму культури – світової та національної, цілої епохи або окремої людини. До того ж, учителю необхідно врахувати той факт, що сприйняття художнього тексту учнями змінюється залежно від віку. Досвід учителів-словесників свідчить сьо-

годні про те, що у свідомості школярів тексти творів класичної літератури сприймаються без урахування особливостей історико-культурного процесу тієї епохи, коли вони створювалися, а моральні проблеми переносяться в сьогодення й вирішуються із сучасної позиції.

Наведу кілька прикладів зі своїх уроків літератури в школі та практичних занять зі студентами філологічних спеціальностей університету. Так, для більшості школярів і студентів незрозуміло, що особливого зробила Тетяна Ларіна, освідчившись першою в коханні до Онегіна (О. Пушкін „Євгеній Онегін”), чому такий трагічний кінець Катерини, „адже могла любити й Тихона, і Бориса” (п’єса Н. Островського „Гроза”), чому Базаров, „будучи поганим сином, поганим другом і поганим коханим”, усе-таки є позитивним героєм в літературі, чому Хіггінс повинен був одружитися з Елізою, якщо „він їй нічого відразу не обіцяв, а це був просто експеримент” (Б. Шоу „Пігмаліон”). Таких прикладів можна було б навести безліч, але всі вони свідчать про те, що вчителя на уроках літератури чекає велика робота з корекції та поглиблення сприйняття істинних цінностей школярами. Отже, стає все більш очевидним, що обрана вчителем концепція цілісного аналізу твору повинна ґрунтуватися не тільки на його ідейно-художніх цінностях. Вона повинна враховувати своєрідність сприйняття юного читача, а точніше – визначати „слабкі ланки” його ще недостатньо сформованих художньо-естетичних смаків, інтересів, пізнавальних можливостей, загальнокультурний і літературний розвиток загалом.

Сьогодні накопичено певний практичний досвід залучення до читання. Це різноманітні шляхи мотивації дитячого читання, модернізації навчальних матеріалів, удосконалення педагогічних технологій роботи з текстом. Однак у всіх наукових дослідженнях і в педагогічній практиці читання школярів розглядають насамперед як педагогічний феномен, а тому залучення до нього здійснюють в умо-

вах школи або бібліотеки. Але є ще один з найбільш ефективних шляхів зацікавлення учнів до читання – сімейне читання. На жаль, художня книга йде із сім'ї, і це проблема більше соціальна, ніж методична. У самих батьків поступово знижується інтерес до читання дітей, яке вони не вважають життєво важливою сферою виховання. Сімейне читання дозволяє батькам обговорити зі своєю дитиною актуальні проблеми морального виховання, які виникають у конкретному випадку, і дає шанс бути почутими, установити той духовний зв'язок між дітьми та батьками, який в багатьох сім'ях уже втрачений назавжди. Не випадково проблема читання і дітей, і дорослого населення сьогодні в багатьох країнах (Англія, США, Фінляндія, Нідерланди) набула масштабів державної програми, до виконання якої залучені громадські, соціальні й освітні установи та структури.

Отже, ефективність роботи щодо залучення учнів до читання залежить від багатьох умов. Це передусім участь усіх зацікавлених сторін (школярів, педагогів, батьків, громадських організацій, державних і соціальних структур) у формуванні потреби в читанні й мотивації читачької діяльності. Крім того, необхідно вести постійний пошук привабливих форм і методів організації читання не лише в процесі викладання шкільного курсу літератури, а й у процесі виховної роботи класних керівників, у роботі вчителів інших предметів, а насамперед – у сімейному вихованні.

Сучасна методика викладання літератури аналізує специфіку соціально-педагогічної взаємодії як шлях прилучення до читання сьогодні та в майбутньому, що дозволить створити індивідуальні освітні маршрути читача-школяра, надпредметні освітні програми читання. Змістом роботи із залучення школярів до читання має стати розвиток їхньої читачької активності та виховання позитивного ставлення до себе як до читача, до суспільства як носія „книжкової культури”, до тексту як системи, що фокусує в собі досягнення духовної культури людства.

Література

1. **Асмус В. Ф.** Чтение как труд и творчество / В. Ф. Асмус / Вопр. истории и теории эстетики. – М. : Искусство, 1970. – 246 с.
2. **Богин Г. И.** Обретение способности понимать: Филологическая герменевтика [Электронный ресурс] / Г. И. Богин. – Режим доступа : // <http://www.koob.ru/bogin/hermenevtika>, 2006.
3. **Граник Г. Г.** Когда книга учит / Г. Г. Граник, С. М. Бондаренко, Л. А. Концевая. – 2-е изд. доп. – М. : Педагогика, 1991. – 256 с.
4. **Ісаєва О. О.** Теорія і технологія розвитку читачької діяльності старшокласників у процесі вивчення зарубіжної літератури : монографія / О. В. Ісаєва. – К. : Вища шк., 2003, – 380 с.
5. **Крылов Н. Б.** Очерки понимающей педагогики / Н. Б. Крылов, Е. А. Александров. – М. : Народное образование, 2001. – 448с.
6. **Ніколенко О. М.** Сучасний урок зарубіжної літератури. 5 – 11 клас. : посіб. для вчит. / О. М. Ніколенко, О. М. Куцевол. – К. : Видав. центр „Академія”, 2003. – 288 с.
7. **Светловская Н. Н.** Когда и почему ребенку читать не хочется? / Н. Н. Светловская // Русский язык в начальных классах: Теория и практика обучения / под ред. М. С. Соловейчик и др. – М. : Издат. центр „Академия”, 2000. – 345 с.
8. **Чудинова В. П.** Читающие дети в мире книжной и электронной культуры / В. П. Чудинова / Человек читающий: Homo legens-2. – М., 2000. – 664 с.
9. **Эпплман Д. и Грейвс, Майкл Ф.** Лучшее чтение, умнее чтение: Проектирование на уроках литературы для подростков. Heinemann. – 2011.
10. **Appleman D.** (2010) Adolescent Literacy and the Teaching of Reading: Lessons for Teachers of Literature, National Council of Teachers of English.
11. **Hwang, D and Embi A.** (2007). Approaches Employed by Secondary School Teachers to Teaching the Literature.

* * *

Недайнова Т. Б. Чи охопила криза літературну освіту школярів?

У статті проаналізовано зміни, що відбулися в організації читання школярів у зв'язку з кризою шкільної літературної освіти, у результаті якої з'являється новий тип читача, для якого характерне прагматичне ставлення до читання, низька читацька самостійність, небажання читати. До перспективних форм і методів подолання кризи відносять розробку індивідуальних освітніх маршрутів школяра-читача, створення надпредметних освітніх програм, розвиток читацької культури, формування позитивного ставлення до читання, відродження традицій домашнього читання. Рішення проблеми читання вимагає визнання її соціального характеру та залучення до її вирішення і вчителів, і батьків, представників громадських організацій.

Ключові слова: читацька культура, індивідуальний освітній маршрут школяра-читача, традиції сімейного читання, літературний розвиток школярів, загальнокультурний розвиток.

Недайнова Т. Б. Охватил ли кризис литературное образование учеников?

В статье проанализированы изменения, произошедшие в организации чтения школьников в связи с кризисом школьного литературного образования, в результате которого появляется новый тип читателя, характеризующегося прагматическим отношением к чтению, низкой читательской самостоятельностью, нежеланием читать. К перспективным формам и методам преодоления кризиса относят разработку индивидуальных образовательных маршрутов школьника-читателя, создание надпредметных образовательных программ, развитие читательской культуры, формирование положительного отношения к чтению, возрождение традиций домашнего чтения. Решение проблемы чтения требует признания ее со-

циального характера и привлечения к ее решению не только учителей, но и родителей, представителей общественных организаций.

Ключевые слова: читательская культура, индивидуальный образовательный маршрут школьника-читателя, традиции семейного чтения, литературное развитие школьников, общекультурное развитие.

Nedainova T. B. Is Secondary School Literature Education Going through a Crisis?

The article draws the attention to the crisis in the literary education of secondary school students, the existence of which has been proved in numerous research studies. The author believes that, over the past years, a new type of reader, characterized by the pragmatic attitude to reading and low reader's independence, has emerged. At the same time, nowadays readers have complete freedom to choose what material to read (technical, medical, political literature, etc.). This leads to the conclusion that the crisis is not so much about reading in general, but about reading classical literature.

Among the forms and methods that can be effective in engaging students to reading classical literature and maintaining positive reading self-image are designing individual educational pathways for students-readers (which accommodate student's interests and needs), establishing epi-disciplinary educational programs, etc. Reviving family reading traditions is also beneficial in this regard, contributing to the establishment of the spiritual bond among family members.

The author believes that reading should be seen as part of a broader social agenda. Therefore, not only schoolteachers or librarians should be expected to act toward it, but also families, social institutions and organizations.

Key words: reading culture, individual educational pathway of a student-reader, family reading traditions, students' literary development, overall cultural development.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2013 р.

Прийнято до друку 30.08.2013 р.